

СТАРОБЪЛГАРСКОТО ЮРИДИЧЕСКО НАСЛЕДСТВО В ПРЕВОДИТЕ НА ПЕТЪР ОДЖАКОВ: АКСИОЛОГИЧНИ АСПЕКТИ

Проф. д.н. Марияна Цибранска-Костова

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ – БАН

Резюме. При осмислянето на сложните обществени процеси в Княжество България в края на XIX в. средновековното юридическо книжовноезиково наследство се осъзнава като фундамент за създаването на академичен стил в правната наука след Възраждането. Статията си поставя за цел да анализира как се осъществява това в личната практика на П. Оджаков, и по-специално в неговите подборни извадки от старобългарски закони (1892 г.), как се развива българската юридическа терминология от Средновековието към Новото време. Във фокуса на внимание се поставят преводаческите решения на юриста в зависимост от гръцките оригинали на превежданите текстове, техните старобългарски представители, както и преводи на други съвременни езици.

Ключови думи: академичен юридически дискурс; старобългарски закони

Фигурата на Петър Оджаков (1834 – 1906) – просветител, общественик, преводач, юрист, личност на прага на Възраждането и модерните следосвободенски времена, е добре позната на изследователите на българската словесност, учебно дело, право. Както други свои съвременници, той съчетава синкретизма на тогавашното знание с неговия енциклопедизъм. Професионалният магистрат се нарежда до пионерите на българската правна мисъл, а един от нейните доайени – Ст. Бобчев, му посвещава специална статия, в която оценява заслугите му за проучването на българското обичайно право и за правния фундамент на българската държава, макар и да не отминава неговата „закачливост, свадливост и предизвикателна вестникарщина“ (Kanchev 2019; Bobchev 1907). Друга го нарича „Фотинов на юридическата ни периодическа книжнина“ и „начинател на юридическия журнал“, защото от 1879 г. в Русе Оджаков започва да издава първото юридическо списание у нас – „Древняя и новая България“. Заглавието е конотативно, така както и названието на неговия труд „Старо-български закони. Открити, събра-

ни и преведени от П. В. Оджакров (юрист-канонист)“ (Odzhakov 1892). Забележително, през същата година се основава Юридическият факултет във Висшето училище в София. Правото е основополагащ елемент на всяка обществена система и поражда понятието *правна култура* – едновременно част от социалната история и от историята на книжовната култура. В осмислянето на сложните обществени процеси в Княжество България свое място има средновековното юридическо книжовноезиково наследство, което се осъзнава като фундамент при *създаването на академичен стил в правната наука след Възраждането*. Статията си поставя за цел да анализира как се осъществява това в личната практика на П. Оджакров, и по-специално в неговите подборни извадки от старобългарски закони, как се развива българската юридическа терминология от Средновековието към Новото време.

За да разберем съставителската програма на българина, завършил право в Новорусийския университет в Одеса, трябва да изходим от съдържанието на неговия труд. В заглавието му той поставя съчетанието, което след граматиката на И. Момчилов – друг одески възпитаник на Семинарията, просветената интелигенция възприема като осъзната връзка с традицията: „Грамматика за старобългарския език по сичкото му развитие (Съставена от Ив. Н. Момчилов. Първо издание“), Виена, 1865. Старобългарското в езика, книжнината, старото обичайно право е начин за изграждане идентичност и за укрепване на българското национално съзнание. Обагрила борбите между отделните школи в българския правопис и език, идеята, че старобългарският език е езикът на Кирил и Методий – опора на духовността, се проявява не само в правописните търсения, в символния характер на буквите и граматиките, а обхваща неделимата триада история – език – народ, олицетворяваща стожерите на културната принадлежност. Плеяда културни деятели, повлияни от романтизма и славянската идея, „съзират в правните обичаи и различни съществували или въобразени правни институции белези и носители на исторически континуитет...“ (Danova 2016, 263). Неизбежните потребности на образованието се съчетават с идентичностни нагласи и стремеж да се легитимира българският език на академично равнище. Преводите са културен мотор за това.

Кои са тези старобългарски закони? Авторът не уточнява ясно източниците и преводаческите си принципи. Необходимата триизмерност *изходен език* (източник, език на източника) – *преводачески принципи* – *целови език* (норми) липсва. Потребността от превода е обоснована от убедеността в българския характер на тези закони, познати в древни времена и разкриващи както бита на селското население, така и управленската функция на владетеля. Може да предположим, че някои от тексто-

вете Оджакوف намира в църковнославянската печатна Кормчая (*Закона за съдене на людетe, Законите на Мойсей*); оставя неясно доколко му е била позната излязлата през 1885 г. книга на известния руски правен историк и канонист А. С. Павлов *Книги законные*. (Pavlov 1885), когото той нарича Г. Павлов и „наш професор“. Компактна група текстове в книгата на Оджакوف е напълно идентична със състава на *Книги законные*. Това е компилация, за чийто произход се спори досега. Известна е само в руски преписи от XV в., но включва много по-архаични славянски преводи от IX – X до XIII в. на следните византийски светскоправни паметници: *Земделския закон* (нататък 33); титули XXXIX, XI, XXVII на *Прохирона*; 5 глави от титул XIV на *Еклогата*, оформени в единно цяло чрез Предисловието към *Еклогата* в силно съкратен вид, което служи за оглавление: *Предисловие Книг Законных, ими же годится всякое дѣло исправляти вѣсѣмъ православнымъ царемъ, княземъ и вѣсѣмъ властелемъ*. То насочва към политико-правната функция на текста да бъде помощник в правораздаването на царе и князе, затова Оджакوف го превежда с *Царски указ към законника* (Odzhakov 1892, 7). Оригиналният текст на стара кирилица и битуването на текстовете в стари ръкописи стимулират мнението на Оджакوف за българския им произход. Така по повод на 33 той заявява, че това е „един законникъ от стари български и византийски закони и обичаи, че тия закони са ги изработили българските законоведци, владетци и съдии за своя селски народъ“ (Odzhakov 1892, 4). Неизменно му влияят и сръбски автори с особени заслуги в областта на обичайното право, какъвто е Б. Богишич, от когото сам превежда на български (Danova 2016, 250). Ако сравним съвременната академична традиция у нас по отношение на посочените текстове, Оджакوف безспорно е пионер. За руския възпитаник едва ли е било трудно да превежда от оригинала на стара кирилица по достъпните му издания. Така той предлага първия новобългарски превод на византийския Νόμος γερουτικός през неговия славянски превод (официален научен превод на 33 в GIBI, 1960: 208 – 220; с няколко превода на руски, английски у Ashburner (1912, 68 – 95); актуален немски превод у Koder (2020); първия на *Законите на Мойсей*, които утвърждават доминиращата роля на праведния владетел да бъде посредник между Бога и народа в изпълнението на Божията воля; извадки от славянските преводи на *Прохирона* и *Еклогата*, като се има предвид, че новобългарски превод на византийската *Еклога* прави Н. Благоев едва през 1932 г., а *Прохиронът* няма цялостно българско издание през целия XIX и XX в. Бобчев дава строга, но справедлива оценка на Оджакovia първи новобългарски превод на *Закона за съдене на людетe* като „много своеобразен“, произволен, недостатъчен, но по наша преценка това би следвало да се отнася до липсата на правноисторически коментар, а не толкова

до смисловата страна (Bobchev 1903, 48). Паметникът впоследствие бива всестранно анализиран и превеждан неколкократно от Г. Т. Данаилов, Х. Орошаков, Ст. Бобчев, В. Ганев. Всички паметници на светското право, преводни и компилативни, са първите юридически текстове на средновековна България и на Славянския юг, които преминават в християнизирана Русия и там намират почва за писменото си разпространение и редактиране съобразно езиковите особености на местната реч, запазвайки старобългарското градиво. Осъществявайки основната си цел за „воленъ и пояснителенъ преводъ на съвременний български книжовенъ и юридически езикъ“ (Odzhakov 1892, 3), авторът развива аксиологическата си мотивация в няколко посоки.

– Лексиката на българското обичайно право – например термините от земеделския поминък на средновековното българско село, брака, зестрата, моралните норми и др. Сам потомък на селяни земеделци и активен проучвател на правните народни обичаи, Оджаков вярва в устното предаване на законите, в дуализма между селските и градските закони. Верността към традицията подклажда убеждението, че между 33 и състоянието в края на XIX в. на аграрна България може да се прокара мост, който да подпомогне изучаването на спецификата в селския бит. Гръцкият оригинал на византийския правен паметник не личи да е взет под внимание.

– Извадките от *Еклогата*, *Прохирона* и *Закона за съдене на хората* преобладаващо засягат въпроси на семейното, брачното, наследственото и наказателното право. Това подтиква автора да даде воля на своите нравствено-етични принципи и моралната си платформа срещу развода, прелюбодейството, в защита на християнското семейство и семейната нравственост. С пълна сила тези възгледи прозвучават в емоционалния тон на Послесловието: „Словото, което е мръсно, развратно и прелюбодейно, е по-безнравствено и по-съблазнително, отколкото тайните и неуловими блудствания“ или „кокотката, камелията, проститутката, блудницата скрита, разве не творят словесе прелюбодейна“ (Odzhakov 1892, 46). Правно-историческият коментар отстъпва място на морализаторския патос.

– Терминологията на римо-византийското право, отразена в старите текстове със старобългарски съответствия, не е специален фокус на внимание за юриста, но въпреки редуцираността си специфичната терминологична лексика представлява интерес като опит за интернационализация и повишаване престижността на превода.

Така се създават условия за синтеза между юридически и книжовен език, за което съзнание има самият автор. Правната култура се изгражда посредством езиковата практика еволюционно, в непрекъсната

динамика и синхрон между юридическата нормативност и юридическия език. Многократно и в различни изследвания са посочвани някои от основните закономерности в изграждането на академичния стил в българската правна наука. Неговото начало се поставя от практикуващи юристи без академични биографии, които милеят за родното, обичая, християнската етична система, бита и моралните вярвания на народа за съд и справедливост. Налице са разнопосочни процеси, които намират езиково отражение в: стремежа да се утвърди домашният словен фонд и да се изтласкат от употреба турцизмите; да се укрепи ролята на старобългарската традиция; да се реципира чужд опит от развитите европейски езици със съответната правна терминология. Съществен е още един процес: „широкото използване на поясненията в скоби се дължи на неустановеността в самата езикова действителност, и особено на липсата на каквато и да било традиция не само за административни нужди, но и на отсъствието на каквато и да била по-стабилно изградена обществено-политическа и научна терминология в най-широк смисъл“ (Danova 2016, 263). Той остава валиден за първите десетилетия след Освобождението. Нека проверим посочените езикови процеси в практиката на Оджаков, като за илюстрация се използва неговият пионерски превод на 33 според *Книги законные* с ограничен брой примери (Pavlov 1885; VZZ 1984, 234 – 246).

1. Превеждането на византийските правни текстове през техните средновековни славянски преводи и руското влияние са причината за относително слабото присъствие на специализирана лексика с чужд произход от гръцки, латински или западни езици. Известно е, че самите стари преводи на 33 адаптират византийската правна терминология и непреведените гърцизми от оригинала в тях са рядкост. Например Оджаков запазва в скоби арвона < ὄρραβῶν (Odzhakov 1892, 7; Koder 2020, 85) срещу основния синоним *здатък*, както е в *Книги законные* (VZZ 1984, 236). Гръцкият термин ὄρραβῶν има широко приложение в различни правни текстове, като *Еклогата*, и обозначава предплатата, депозита, капарото, предварителната сума, гарантираща дадена сделка. В редица други случаи емблематични за византийския 33 термини, някои от които запазени в неговата славянска писмена традиция, при Оджаков са предадени с разбираем домашен еквивалент. Изразителен пример са термините *мортѣ* ‘дял, част, процент от прихода; десятък’ и *земорубѣ* *мортѣ* ‘земделец мортит, който обработва земята по договорни отношения с нейния собственик и има право на част от придобитата реколта’. Според византийския 33 договорните отношения между земеделец и земеползвател определят 1 сноп за земеделеца и 9 за обработващия (VZZ 1984, 100). У Оджаков са налице *десетина* и *земделец наемател* с ясно и разбираемо

значение, още повече че десятъкът е и основен вид налог в средновековната данъчна система. На друго място преводачът използва *половник*, *исполичар* за земеделец, който обработва на изполища „с дял наполовина“ (Odzhakov 1892, 7), τῆ ἡμισείᾳ, *исполугу*, т.е. срещу определен приход от реколтата (съответният *nomen agentis* е ἡμισιατής Koder (2020, 87); в академичния превод са запазени термините *мортити*, *анори* или обеднели селяни – GIBI (1960, 211). Категорията на обеднелия селянин земеделец, ἄπορος, Оджаков предава със *западнал*.

2. Старобългарското лексикално градиво се съхранява както в ежедневнобитовата лексика, така и в абстрактните морално-етични понятия. Едно достойнство на преводача е осъзнатата връзка със старобългарската традиция, поради което стари български думи са запазени независимо от факта, че някои от тях нямат утвърден книжовен статус и са оцелели само в диалектите. Самостоятелна тематична речникова група представлява земеделската терминология с подраздели за сечива и съоръжения, типове земна повърхност и природен релеф, животни и др. Ето някои примери: а) лемежъ ‘железен ралник, плуг’ <лѣмишь; мръжа, ралникъ; деминутивът ступица ‘капан’ <стѣпа. В групата на земеделските сечива може да видим запазена думата за лопата *лизгарь*, *лискарь* <λίσιγον, както е в *Книги законные* (VZZ 1984, 237), днес разпространена гръцка заемка из българската диалектна територия.

б) бръзна ‘бразда, изорано поле’ < бразда; гумно ‘място за вършитба’ <гоу́мьно; купна < най-вероятно купчина сено (за гр. θημωνία Koder (2020, 87); в GIBI (1960, 217) преведено с *кръстци*, в *Книги законные* в *стогы* VZZ (1984, 243); лугъ ‘гора, гъсталак, лъг’ <лѣгъ; още нива (синоними землище, селище) мера, пасбище, угарь и др.;

в) вепъръ ‘глиган, вепър’ <вѣпръ; животина, оселъ, скоть ‘домашен добитък’ <скотъ; чрьда <чръда ‘стадо от еднакви животни’ и др. За животинска мърша преводачът използва стърво <сѣрво, *сѣрвъ*, както е в *Книги законные* *сѣрво* за гр. πτῶμα (Koder 2020, 89; VZZ 1984, 237).

Типични представители на високия книжовен пласт лексика в старобългарския език са основни названия за морално-етични понятия и категории, които са се утвърдили в писмената традиция още с първите юридически преводи от IX – X в.: *вълхва*, *лукавствувам*, *скотоложници*, *содомствующие*, *тать*, а ако се хвърли поглед върху другите части на Оджаковата книга, смяната на аграрната тематика с християнската нравствено-етична категоризация на лицата, качества, моралните понятия въвежда в употреба термини като кръвосмесители, мъжетница ‘омъжена жена’, несправедникъ, оклеветѣвание, растлѣние ‘обезчестяване на девица’, уцеломждра и др. С особено красноречие преводачът обяснява какво е стидѣние, русифициран вариант на *στοῦδοδῆμιον* (StbR 2009, 757)

‘нешо срамно, безчестно, позорно, развратно’: „старобългарската дума е твърде сполучлива в този законникъ, тя дава да се разбере въобще цялото наго, голо тяло...“ по повод на старозаветните постулати от книгите Левит и Изход срещу кръвосмешенията (Odzhakov 1892, 61).

3. Третия процес – изброяването на пълни или частични синоними с характера на глосиране, пояснение в скоби, може да наречем условно „лексикално-семантично аотиране“. Към посочената от Н. Данова причина за тази особеност на преводите непосредствено след Възраждането ще добавим опитите за яснота, конкретизация, разбираемост и смислова функционалност, още повече че съобразно своите възгледи юристът възприема земеделските закони не като рецепирано византийско право, а като старобългарско законодателство, оставило следи в българското село. Живият език на народа, на селото е достоен да отрази правната материя – това е преводаческото верую на Оджакوف и той го защитава с богат словен запас от думи с различен от съвременна гледна точка стилистичен статус: остарели, диалектни и т.н. Прави впечатление, че дори чуждите думи заемки, използвани за синонимия, имат предимно диалектен и разговорен характер и са познати на народния език. Русизмите и турцизмите, за чиято активна употреба в посочения период все още има обществени условия, не са доминиращ словен пласт. Изброяванията в скоби имат повече филологическа стойност, отколкото правносъдържателна характеристика, тъй като противоречат на необходимостта от терминологизация на правния език и ясна контекстова употреба на лексемите. Примери: двойно възнаграждение (кирия, наемъ); кошара (мандра, полугаръ, даяма), колан (ремъкъ, кайшъ, жилка, камшикъ, топузъ отъ поясъ, тояга, сопа), мъртва земя (неочистена, пуста, трънлива, каменлива, доллива), печать (знакъ, дамга). От *Книги законные* Оджакوف заема директно холопъ < хлапъ ‘лице в социална зависимост, упражняващо трудова дейност за други хора’ (StbR (2009, 1141) по Супрасълския сборник ‘роб, слуга, прислужник’) и го обяснява по следния начин: (кюлле, робъ, ратай), в съседен казус неволникъ (холопъ, хлапе, несвободенъ, храненикъ, робъ, рая, кюлле, ратай) – във всички случаи холопъ съответства на византийския термин за несвободен човек δοῦλος, без право на собствена воля, за когото отговаря неговият господар или собственик. Друг интересен пример е заетият термин *проторъ* като пояснителен за всички разходи по строеж на мелница от лице, което я изгражда на обществен терен. В *Книги законные* дори е налице етимологична фигура *проторъ елико на мелницю испротори*, която Оджакوف превежда с „разходи, които е изразходил“ (Odzhakov 1892, 15).

Като допълнение към казаното трябва да се отбележи силно отрицателната личностна нагласа на практикуващия магистрат към нравстве-

ните престъпления, основана на християнските ценности. Съществена част от спецификата на превода му се дължи на вложената емоция, неприкрития патос срещу „всички житейски пороци, противни на Свещ. Писание, задръжани от апостолитѣ и Църквата и осъдени отъ трезвото и благоразсудно общество“ (Odzhakov 1892, 45). Това е причината да видим квалификативното *мръсници* за извършители на различни нравствени престъпления или да си обясним пороя от думи, с които се заклеимяват прелюбодейството, блудството и разводът. Допълненията и тълкуванията на преводача са пропити от съзнанието за връзка между християнския морал, държавността и общественото благополучие, между църква, държава и общество.

В заключение, може да обобщим, че *Старобългарските закони* на П. Оджакوف са пионерско преводаческо дело, което отразява обществените и книжовноезиковите нагласи през последната четвърт на XIX в. Преводът им запазва историята на българската държава и право с текстове, а оттук с норми и понятия от старите правни системи; поставя аксиологични акценти върху връзката между писмения закон и обичая, но във всичко това съзнанието за ролята на старобългарската традиция, разбирана в най-широк смисъл, остава водещо. Ето защо, въпреки липсващия правноисторически анализ, модел за който само след няколко години ще даде Ст. Бобчев, обвързвайки старобългарската юридическа лексика с терминологията на римо-византийското право, въпреки неустановената норма на юридическия език, трудът на П. Оджакوف трябва да остане задължителен жалон за юристи и филолози.

Благодарности. Публикацията съдържа резултати от изследване, финансирано със средства от целева субсидия за НИД на УНСС по договор № НИД НИ–16/2021: Преводи на правни текстове и изграждане на модерния български правен език.

ЛИТЕРАТУРА

- Бобчев, Ст., 1903. *Старобългарски правни паметници*. Ч. 1. София: Печатница на П. М. Бъзайтов.
- Бобчев, Ст., 1907. *П. В. Оджакوف. – Летопис на Българското книжовно дружество в София*, 7, 125 – 131.
- ВЗЗ, 1984. *Византийский земельный закон*. Текст, исследование, комментарий подготовили Е. Э. Липшиц, И. П. Медведев, Е. К. Пиотровская. Под редакцией И. П. Медведева. Ленинград: Наука.
- ГИБИ, 1960. *Земельный закон. – Гръцки извори за българската история. Т. 3*. Съст. и ред. Ив. Дуйчев и др. София: Издание на БАН, 208 – 220.

- Данова, Н., 2012. Фрагменти от историята на изграждането на правната култура при българите. *Критика и хуманизъм*, **37**(1), 201 – 265.
- Оджаков, П., 1892. *Старобългарски закони*. Открити, събрани и преведени от П. В. Оджаков (юрист канонист). В. Търново: Скоропечатница на Х. Фъртунатов.
- Павлов, А. С., 1885. „Книги законные“, съдържащи в себе в древнерусском переводе византийские законы земледелческие, уголовные, брачные и судебные. – *СБОРЯС*, **38**(3), 1–93.
- СтбР, 1999, 2009. *Старобългарски речник*. Т.1. А – Н. София: Валентин Траянов; Т.2. О – У. София: Валентин Траянов.
- Ashburner, W., 1912. The Farmer's Law. – *Journal of Hellenic Studies* **30** [1910], 85–108; **32** [1912], 68–95.
- Koder, J., 2020. *Nomos Georgikos*. Das byzantinische Landwirtschaftsgesetz Überlegungen zur inhaltlichen und zeitlichen Einordnung Deutsche Übersetzung. Wiener Byzantinistische Studien, band 32, Wien.

REFERENCES

- Ashburner, W., 1912. The Farmer's Law. – *Journal of Hellenic Studies* **30** [1910], 85 – 108; **32** [1912], 68 – 95.
- Bobchev, St., 1903. *Starobalgarski pravni pametnitsi*. Ch. 1. Sofia: Pechatnitsa na P. M. Bazaytov.
- Bobchev, St., 1907. P. V. Odzhakov. – *Letopis na Balgarskoto knizhovno druzhestvo v Sofia*, **7**, 125 – 131.
- GIBI, 1960. Zemedelski zakon. – *Gratski izvori za balgarskata istoriya*. T. 3. Sast. i red. Iv. Duychev i dr. Sodia: Izdanie na BAN, 208 – 220.
- Danova, N., 2012. Fragmenti ot istoriyata na izgrazhdaneto na pravната култура pri balgarite. – *Critika i Humanizam*, **37**(1), 201 – 265.
- Kanchev, Kr. (2019). Edin gorecht rodolyubets, edin skitalets obchtestvenik, edin nespoluchil v zhivota nesretnik yurist. Utro (8525). Retrieved from: <https://utroruse.com/article/756025/>.
- Koder, J., 2020. *Nomos Georgikos*. Das byzantinische Landwirtschaftsgesetz Überlegungen zur inhaltlichen und zeitlichen Einordnung Deutsche Übersetzung. Wiener Byzantinistische Studien, band 32, Wien.
- Odzhakov, P., 1892. *Starobalgarski zakoni*. Otkriti, sabrani I prevedeni ot P. V. Odzhakov. (yurist kanonist)“. V. Tarnovo: Skoropechatnitsa na H. Fartunatov.
- Pavlov, A. S., 1885. “Knigi zakonnye”, soderzhashchie v sebe v drevnerusskom perevode vizantiiskie zakony zemedelcheskie, ugolovnye, brachnye i sudebnye. – *SBORIAS* **38**(3), 1 – 93.
- StbR, 1999, 2009. *Starobalgarski rechnik*. Т.1. А – Н. София: Валентин Траянов; Т.2. О – У. София: Валентин Траянов.

VZZ, 1984. *Vizantiyskiy zemledel'cheskiy zakon*. Tekst, issledovaniye, kommentarii podgotvili Ye. E. Lipshchits, I. P. Medvedev, Ye. K. Piotrovskaya. Pod redaktsiyey I. P. Medvedeva, Leningrad: Nauka.

THE OLD BULGARIAN JURIDICAL LEGACY IN THE TRANSLATIONS OF PETAR ODZHAKOV: AXIOLOGICAL ASPECTS

Abstract. When understanding the complex social processes in the Principality of Bulgaria at the end of the 19th century, the medieval legal literary-linguistic heritage was realized as a foundation for the creation of an academic style in legal science after the Bulgarian Revival. The article aims to analyze how this occurs in the personal practice of P. Odzhakov, in particular in his selective excerpts from Old Bulgarian laws (1892), how the Bulgarian legal terminology develops from the Middle to the Modern Ages. It focusses on translation decisions of the jurist in comparison with the Greek originals, the Old Bulgarian representatives, as well as other modern languages.

Keywords: academic juridical discourse; Old Bulgarian laws

✉ **Prof. Mariyana Tsibranska-Kostova, DSc.**

ORCID iD: 0000-0002-5699-7503

Institute for Bulgarian Language “Prof. L. Andreychin”

Bulgarian Academy of Sciences

Sofia, Bulgaria

E-mail: m.tsibranska@gmail.com